

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.163>
УДК 054.72;343.125(437)“1945”

Олександр РУБЛЬОВ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
учений секретар Інституту історії України НАН України (Київ, Україна)

rublow@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>

ПРАГА, ТРАВЕНЬ 1945 р., «ВИЗВОЛЕННЯ»: АРЕШТИ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ

Мета статті полягає в систематизації відомостей про «Празьку операцію» контррозвідки «СМЕРШ» в історичному контексті геополітичних змін у повоєнній Центрально-Східній Європі, встановленні особливостей «оперативно-слідчої роботи» й бази «речових доказів», висвітленні процесу реабілітації жертв тоталітарного терору на прикладі окремих групових та індивідуальних «справ». **Методологія.** Використано методи історичної реконструкції, порівняльного аналізу та історичної просопографії. **Наукова новизна.** Доведено, що «визволення» Праги у травні 1945 р. насправді було лише заміною нацистської окупації радянською. Реконструйовано механізм проведення «оперативно-слідчих заходів» і досудового слідства у «справах» українських емігрантів. Доведено, що силами спеціальних служб Кремля та його підручних з Києва підірвано інтелектуальний та людський потенціал «української Праги», вилучено архіви української громади, які частково були втрачені, але назагал закриті для наукової спільноти на десятиліття. **Висновки.** Черговим випробуванням для української інтелектуальної еліти в Центрально-Східній Європі, зокрема й у такому осередку українського культурного життя, яким була чеська Прага, наприкінці Другої світової війни стало завершення окупації нацистської та початок окупації радянської. Частина української громади Праги вже не вперше обрала еміграцію, але більшість залишилася, сподіваючись, що «більшовики змінилися». Сподівання виявилися марними. «Празька операція» контр-

Цитування: Рубльов О. Прага, травень 1945 р., «визволення»: арешти українських емігрантів. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 163—183. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.163>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 2 (587)

розвідки «СМЕРШ» завдала нищівного удару локальній українській еліті: масові арешти й депортації, безглузді обвинувачення та несправедні вироки, роки таборів. Репресивні органи СРСР намагалися надати «справам» української еміграційної професури другої половини 1940-х рр. позірний характер доказовості й обґрунтованості, використовуючи можливості державних архівів МВС УРСР, щоб знайти інформацію про участь певної особи в Українських визвольних змаганнях, а також історико-мемуарну літературу української еміграції. До Чехословаччини змогли повернутися лише ті, хто вижив і мав чехословацьке громадянство. Реабілітація репресованих під час «Празької операції» 1945 р. тривала до 1990-х рр. Спецслужби Кремля не лише знекровили «українську Прагу», але й здійснили «архівовид», вилучивши «празькі архіви» української еміграції.

Ключові слова: *Прага, українська еміграція, репресії, депортації, контррозвідка «СМЕРШ», Микола Галаган, Микола Добриловський, Дмитро Дорошенко, Петро Зленко, Василь Чапля.*

Арешти представників української міжвоєнної еміграції наприкінці Другої світової війни почали висвітлюватися еміграційними часописами буквально одразу. Інформаційним вибухом стало оприлюднення в 1948 р. у Франкфурті-на-Майні щоденникових нотаток перекладача радянської контррозвідки «СМЕРШ» [1] Михайла Дмитровича Мондича (1923—1968), «карпаторусинського» літератора москвофільського спрямування¹. У Празі 1945 р. він був свідком масових арештів представників української еміграції, зокрема о. Августина Волошина.

У 1972 р. з'явилося посмертне видання другої книги спогадів колишнього підполковника Армії УНР Василя Проходи [3, с. 354—355], поважний фрагмент якої був присвячений в'язничному побуту й спілкуванню з представниками «празького етапу» [4, с. 321—356].

Однією з перших публікацій про арешт у Празі у травні 1945 р. колишнього Президента Карпатської України Августина Волошина, його перебування в Лефортовській в'язниці в Москві та смерть стала стаття В. Йосипенка (1994) [5]. Наступні публікації з більшою чи меншою докладністю висвітлювали ці трагічні події [6—9]. У ґрунтовному дослідженні М. Вегеша та С. Віднянського, що витримало вже декілька видань, окремий розділ присвячено арешту й смерті А. Волошина [10, с. 296—314].

В окремих статтях було висвітлено долю Максима Славинського (Славинського), репресованого у Празі в 1945 р. [11; 12], генерал-хорунжого Армії УНР Олександра Грекова, захопленого у Відні 1948 р. [13; 14], генерал-поручика Армії УНР Володимира Сінклера, затриманого 16 березня 1945 р. на території Польщі [3, с. 402—404; 15]. До історії арештів у 1945 р. відомих діячів української міжвоєнної еміграції звертався у своїх працях С. Білокінь [16, с. 318—319; 17, с. 527].

У 2005 р. були опубліковані спогади відомого українського громадсько-політичного діяча й дипломата Миколи Галагана, який потрапив у репресивне цідило у Празі 12 травня 1945 р. [18]. У виданні, крім самих мемуарів, розміщені окремі матеріали його архівно-слідчої справи: постанова на арешт М. Галагана (24 травня); протокол допиту (27 червня); стенограма допиту (19 жовтня 1945 р.); вирок Вій-

¹ Записи були оприлюднені під псевдонімом «Николай Синевирский» [2].

ськового трибуналу військ МВС Київської області у справі членів «Українського національного об'єднання» (8 квітня 1946 р.) [18, с. 538—561].

Подією стала поява у 2018 р. науково-документального видання «Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції», насиченого фото та архівними документами, переважно з архівно-кримінальних справ чільних діячів Української революції 1917—1921 рр. та реабілітаційних матеріалів [19]. У книзі зібрано фрагменти життєписів 23 українських міністрів доби першої незалежності. Увагу привертають матеріали арештованих гебістами у Празі й згодом репресованих міністра праці УНР Йосипа (Осипа) Безпалка, генерального секретаря судових справ і народного міністра праці УНР Валентина Садовського та міністра праці Української Держави Максима Славінського [19, с. 23—32, 159—170, 179—190].

Як писала українська еміграційна преса: «Ще не стрясли пилюку зі себе, зі швидкого і раптового походу на Прагу — військово НКВД негайно ж кинулось з готовими списками арештувати українських наукових, громадських і політичних діячів — емігрантів, а також натуралізованих українців — чеських громадян» [20].

Симон Наріжний так змальовував ці перші тижні: «Скоро після приходу советських військ до Праги почалися арешти українців [...]. Одних скоро кудись вивозили, інших тижнями тримали в Празі, де було кілька концентраційних осередків, куди саджали й українських в'язнів [...]. Чеські чинники не бралися помагати в справі арештованих, а коли й обіцяли наводити якісь офіційні інформації в советських установах, то без наслідків — совети на всіх українських емігрантів дивилися як на власних контрреволюціонерів або й зрадників, які є відповідальні за всю свою діяльність перед советською державою. Совети брали з емігрантів кого хотіли — брали нансеністів і чехословацьких підданих. Це викликало паніку й страх [...]. Ніхто не чувся безпечним від можливого арешту та вивозу, всі били в напруженні, живилися чутками й різними інформаціями, якими взаємно ділилися при зустрічах» [21, с. 51].

Своєрідним дороговказом під час арештів стала видана в 1942 р. книга самого С. Наріжного «Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами» [22]. За свідченням колишнього директора Бібліотеки НТШ Володимира Дорошенка: «Вона стала настільною книжкою для їхніх слідчих. Коли в Празі большевики арештували відому українську діячку Зінаїду Мірну, то слідчий при допиті сказав їй: “Не брешіть, ми маємо “Українську еміграцію” Наріжного”» [16, с. 201].

С. Наріжний зауважував, що огляд культурної праці вітчизняної еміграції задунав покійний проф. Олександр Лотоцький ще в 1937 р. у форматі праць Українського наукового інституту у Варшаві, однак проект так і не був реалізований. Ця ж книга постала як видання Музею Визвольної боротьби України у Празі зусиллями місцевої української громади: «Згадуючи з признанням ініціатора і учасників цього видання, автор з особливою вдячністю зазначає тут видавничу відважність п. Євгена Вирового, який з великим умінням і жертвенністю зорганізував видання цієї книги, вложивши в ту справу багато власної праці, часу й коштів» [22, с. 7]. Окрему подяку «за перегляд окремих розділів, за фахові вказівки й матерія-

ли» С. Наріжний висловлював професорам Дмитру Антоновичу, Миколі Добриловському, Івану Мірчуку, Зінаїді Мірній, доктору Юрію Добриловському, доктору Степану Сірополку та ін. [22].

Контррозвідка СРСР використовувала книгу С. Наріжного як путівник українськими установами, організаціями й персоналіями, адже всі згадані у виданні установи й організації мали виразно український характер, що дозволяло приписувати їм «контрреволюцію», «антирадянщину», намір «відірвати Україну» від Москви.

Автор самої праці не був репресований і навіть не був затриманий. Як зауважував М. Мушинка, С. Наріжного уберегла від арешту його відома антинацистська позиція: «Він ні одного разу не вивісив на будинок Музею (визвольної боротьби України — О. Р.) німецького прапора, демонстративно відмовився [...] написати працю про політичну діяльність української еміграції та про німецько-українські взаємини, не впустив у фонди Музею відомого агента Гестапо, за що мав немалі труднощі. Тому революційний Національний комітет під час “перевірок” у 1945 р. дав йому позитивну характеристику» [21, с. 52]. Однак значну частину його сучасників і колег з української еміграції, у тому числі меценатів (134 особи, 5 інституцій та установ) [22, с. 5—6] та рецензентів, репресії сталінського тоталітарного режиму не обминули.

Чутки про хвилю «визвольних» арештів, одна жахливіша за іншу, ширилися «Золотою Прагою». Так, 17 травня 1945 р. гебісти завітали до помешкання відомого видавця, мецената, громадського діяча Євгена Вирового. Згадку про це залишив фотограф Т. Кущинський (1932—1983), родину якого підтримував Є. Вировий: «Коли 17 травня перед вікнами нашого дому зупинився “чорний ворон” військової контррозвідки СМЕРШ, дядько Женя впав на коліна перед іконою Богородиці і щиро помолився. Потім поцілував маму, мене, відкрив вікно і вистрибнув з четвертого поверху на бруківку перед автомобілем, який мав його відвезти» [23].

Аналізуючи перебіг розшуку й вилучення «празьких архівів» української еміграції в другій половині 1940-х рр., дослідниця Т. Боряк згадує звернення наркома ДБ УРСР, генерал-лейтенанта С. Савченка до очільника республіканського НКВС, генерал-лейтенанта В. Рясного від 25 вересня 1945 р., у відомстві якого перебували архіви УРСР. Керівний гебіст спрямовував для «опрацювання і зберігання в державних архівах різні документи колишнього міністра іноземних справ доби гетьманщини на Україні, відомого історика-націоналіста ДОРОШЕНКА, вилучені в нього під час обшуку у м. Прага — Чехословаччина»² [24, с. 160]. Усталені впродовж останніх десятиліть відомості про Д. Дорошенка ніколи не фіксували його обшуку й арешту у Празі в 1945 р. З біографією Дмитра Івановича дочекатися в честькій столиці приходу червоного війська було б відвертим актом самогубства.

Мало що роз'яснює останній абзац вищезгаданого листа С. Савченка: «Документи були отримані нами з Контррозвідки “СМЕРШ” 4-го Українського фронту, який не арештував ДОРОШЕНКА через його похилий вік»³ (курсив наш — О. Р.).

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 14. Оп. 7. Спр. 219. Арк. 110.

³ Там само.

Поділяємо здивування Т. Боряк щодо нібито «похилого віку» Д. Дорошенка, якому тоді було 63 роки [24, с. 160]. Щоправда, на тогочасних фото Дмитро Іванович виглядав відверто нездоровим і виснаженим [25, с. 523]. Але найбільше дивує сама згадка Д. Дорошенка, якого на момент «визволення» Праги червоними в місті вже не було.

Як відомо, у Празі розташовувався Український вільний університет (далі — УВУ), який, за словами Наталії Полонської-Василенко, яка приїхала до чеської столиці в березні 1944 р., був не лише вищим навчальним закладом: «Він став осередком наукового життя української еміграції в Празі; біля нього купчилися наукові товариства — медичне, правниче, природників. Найбільше значення мало Історично-Філологічне товариство, засідання якого притягали багато слухачів» [26, с. 41—42]. Але з середини 1930-х рр., а особливо за нацистської окупації, УВУ переживав добу занепаду: «Він лише поволі занепадав, зокрема в 1939—1945 рр. Зменшилося число професорів і студентів, майже припинилося аудиторне навчання» [26, с. 42].

Чутки про наближення червоних і перспектива чергової зустрічі з ними викликали сум'яття серед української еміграції. Поставала дилема: виїздити чи залишатися? Н. Полонська-Василенко згадувала: «Це питання, звичайно, хвилювало і професорів УВУ. Серед них було чимало оптимістів, які вірили, що престиж Чехо-Словацької держави може захистити УВУ як установу, що весь час була під опікою Чехії. Професори сподівалися, що їх врятує чеське громадянство й вірили в силу чеських паспортів. Багато старих емігрантів думали, що большевики змінилися. Дружина Д.В. Антоновича згадувала, як переконувала вона професорів М. Славинського та В. Садовського виїхати з Праги, але обидва вони залишилися в надії, що “большевики тепер зовсім іншими стали”» [26, с. 43].

Не дійшли згоди й факультети УВУ. Якщо професори-наддніпрянці з філософічного факультету радили евакуювати навчальний заклад як установу, його бібліотеку, архів і персонал, то їхні колеги з правничого факультету й Сенату УВУ вважали, що слід залишитись у Празі й надалі працювати. Досягли компромісу: надати безтермінові відпустки та невеликі суми відпускних професорам, які бажають виїхати. Відбулися перевибори керівництва УВУ: замість професора А. Яковліва ректором було обрано о. Августина Волошина, колишнього Президента Карпатської України [26, с. 43].

Виїздили викладачі УВУ товарним вагоном до Баварії, в американську зону окупації. Н. Полонська-Василенко, крім себе й чоловіка, згадувала серед цього гурту втікачів родини професорів О. Оглоблина (з київським котом), П. Коваліва, В. Міяковського, родину Світозара Драгоманова, сестру Лесі Українки — О. Косач-Кривенюк із сином, декана філософічного факультету професора В. Щербаківського. Під час подорожі на одній зі станцій зустріли професора Д. Дорошенка з дружиною — він їхав іншим потягом. Наприкінці травня 1945 р. група викладачів УВУ дісталася Баварії й замешкала біля Пассау [26, с. 44—45]. Отже, маємо підтвердження, що Дмитро Дорошенко дійсно залишив Прагу напередодні «визволення» радянськими військами.

Серед празьких українців і справді була людина, яка підпадала під опис статусної особи «похилого віку» та мала ім'я Дмитро — 67-річний Дмитро Воло-

димирович Антонович (1877—1945), український історик мистецтва й театру, архівознавець і музеєзнавець, політик, син Володимира Антоновича. На момент «визволення» Праги він був смертельно хворий та прикутий до ліжка, чим і пояснюється нечувана «гуманність» гебістів.

Як з його прізвищем пов'язані документи Д. Дорошенка? Дмитро Володимирович був ініціатором створення (1925) та першим директором Музею визвольної боротьби України в Празі, метою якого було збирання, зберігання, систематизація та вивчення пам'яток національно-визвольної боротьби українського народу. Частиною цих пам'яток були, безперечно, і документи Д. Дорошенка.

Дмитро Антонович помер у Празі 12 жовтня 1945 р. Як згадувалося в одному з перших некрологів, «помер він в такий сумний час, коли перед рештками проживаючої в Празі еміграції зачинилась найменша можливість проявлення громадського життя, коли саме слово “Україна” стало небезпечним, коли настроєні до нас прихильно чехи радять нам не витикатися зі своїм українством, мовчати й називати себе “руськими”»⁴. Похорон відбувся ледь не потайки: «Коли на заповіт померлого професора хотіли над його труною в крематорію проспівати улюблені ним пісні, було дано відповідь, що краще з цим втриматися, бо українські співи могли б викликати сумні або навіть і трагічні наслідки. І воля професора так і залишилась невиконаною, бо диригент не хотів наражати співаків на переслідування»⁵. Не було можливості влаштувати й академію пам'яті покійного: «Всі були залякані, більшість знайомих професора навіть на похорон не прийшли». Померлого пом'янули приватно в його помешканні, де разом із хворою дружиною Дмитра Володимировича зібралися з десяток жінок. Сумні сходи́ни розпочалися «молитвою “Отче наш” в українській мові». Згодом присутні ділилися спогадами про покійного⁶.

За споминами Е. Дутки, звістку про входження червоних до Праги о. А. Волошин сприйняв філософськи: «Нема що чекати, підемо в каплицю помолитися, я відслужу Службу Божу, дам вам розгрішення на випадок смерті і нехай діється воля Божа» [10, с. 300]. Перша зустріч ректора УВУ з співробітниками «СМЕРШ» відбулась 11 травня 1945 р. Тоді минулося. Лише вилучили ключі від ректорської канцелярії та архів. Натомість видали посвідку, що, мовляв, він може спокійно працювати й надалі [10, с. 298].

11 травня 1945 р. у Празі був затриманий Іван Петрович Хандрицький, викладач географії однієї з міських гімназій, секретар Празького відділення «Українського Національного Об'єднання» (УНО)⁷. Принаймні така дата зафіксована в постанові про затримання. Щоправда, ордеру на арешт в архівно-кримінальній справі не виявилось. Постанова на арешт з'явилася лише через місяць — 11 черв-

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3956. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 1.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 1. УНО було засновано в 1933 р. в Німеччині, згодом також функціонувало в Австрії та на окупованих чеських землях (так званому Протектораті Чехія і Моравія) — до 1945 р.

ня⁸. Після депортації І. Хандрицького до СРСР, в анкеті заарештованого, заповненій у внутрішній в'язниці НКДБ СРСР у Москві, з'явилася вже вигадана дата його арешту — 24 травня 1945 р.⁹

12 травня 1945 р. відділом контррозвідки «СМЕРШ» 4-ї Гвардійської танкової армії був затриманий український політик, колишній голова дипломатичної місії УНР у Будапешті, політичний емігрант, керівник «Української громади» в Чехословаччині (1929—1938), викладач приватної гімназії та бібліотекар УВУ Микола Михайлович Галаган¹⁰.

Того ж 12 травня потрапив за ґрати Микола Митрофанович Добриловський, професор Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах. 14 травня ув'язнили Антона Михайловича Гальку, інженера-будівельника, випускника Львівської політехніки, ветерана Першої світової війни, поручника Української галицької армії. Останнім часом він очолював Кураторію УВУ¹¹.

15 травня 1945 р. затримали ректора УВУ о. Августина Волошина, якого негайно вивезли до Москви. 22 травня в Лефортовській тюрмі розпочалися допити. 11 липня його перевели до лікарні Бутирської в'язниці, де 19 липня 1945 р. він помер [5].

15 травня співробітники «СМЕРШ» затримали Василя Петровича Чаплю. У текстовій частині книги С. Наріжного він присутній тричі: серед професорсько-викладацького складу факультету права і суспільних наук УВУ («Чапля Василь, інженер, надзвичайний професор торговельного і вексельного права, на УВУ з 1939 р.») [22, с. 127]; як представник «давніх емігрантів», які працювали в Карпатській Україні, а з 1939 р. «професорують тепер в середніх школах Чехії» [22, с. 265]; насамкінець він згадувався в переліку «середнешкільних професорів-емігрантів», які працювали в гімназіях Ужгорода, Берегового, Мукачєва й Хусту, у Мукачєвській торговельній академії, а також у торговельних школах Ужгорода й Севаяуша (нині — Виноградове) [22, с. 331]. З листопада 1938 р. по 15 березня 1939 р., ще до окупації Угорщиною Карпатської України, В. Чапля працював референтом торговельних і промислових середніх шкіл і гімназій Міністерства освіти Чехословацької Республіки.

11 червня 1945 р. співробітник прайської оперативної групи «СМЕРШ» 1-го Українського фронту капітан Ковзан підготував постанову на арешт громадянина Чехословаччини В. Чаплі: «Чапля, активний український націоналіст, перебував членом Управи “УНО” (Українське Національне Об'єднання) [...]. Крім того, був викладачем і секретарем кураторії так званого “Українського Вільного Універси-

⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 2.

⁹ Там само. Арк. 6.

¹⁰ Там само. Арк. 11.

¹¹ На першому ж допиті 14 травня 1945 р. А. Галька повідомив, що «професор Дорошенко виїхав з Праги перед приходом Червоної армії у напрямку Ваймара (західніше Липська (Лейпцига — *О. Р.*) — Саксонія), куди виїхав уряд Скоропадського», а проф. Д. Антонович «у даний час перебуває у Празі в одній з лікарень, оскільки дуже хворий на ноги» (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 213 зв. — 214).

тету», який готував антирадянські націоналістичні кадри та субсидіювався німцями»¹². 12 червня постанову затвердив начальник Управління контррозвідки «СМЕРШ» 1-го Українського фронту генерал-лейтенант М. Осетров. Того ж дня арешт санкціонував військовий прокурор фронту генерал-майор юстиції Б. Шавер (1908—1951)¹³. Однак все це відбувалося постфактум, адже В. Чапля був затриманий ще 15 травня 1945 р. (ордер на арешт так і не був виявлений у його архівно-кримінальній справі).

23 червня 1945 р. начальник празької оперативної групи контррозвідки «СМЕРШ» підполковник Г. Терін¹⁴ затвердив постанову про висунення обвинувачення В. Чаплі за ст. 58-2 та 58-11 КК РРФСР як «активному учаснику антирадянської української націоналістичної організації, так званого “Українського національного об’єднання”, що поклало собі за мету повалення радянського устрою на Україні та відторгнення України від СРСР». Василю Петровичу також інкримінувалося керівне становище в УНО й підготовка «націоналістичних кадрів»¹⁵. В. Чапля відкинув ці обвинувачення¹⁶. Невдовзі він разом з іншими був етапований до Києва, де допити продовжилися.

Колишній підполковник Армії УНР Василь Прохода пригадував: «У другій половині травня припровадили літаком у Лук’янівську в’язницю із Праги близько півсотні українців, серед яких були професори: Максим Славинський, Валентин Садовський, Микола Добриловський, лектор Осип Безпалко, д-р Микола Галаган, інж. М. Сіпко, д-р Б. Сухоручко-Хословський, інж. В. Хилицький [...]. Прізвищ інших уже не пам’ятаю. Не довелося мені побачити старого знайомого інженер-алісівника М. Росіневича, якого в “нульовці” задушили блатні урки, коли він не погодився добровільно обмінятися із ними своїм одягом, діставши за нього обношене подерте шмаття» [4, с. 323—324].

6 липня 1945 р. був затриманий бібліотекар-бібліограф Слов’янської бібліотеки в Празі Петро Андрійович Зленко, громадянин Чехословаччини (1937). Закінчив фізико-математичний факультет Університету св. Володимира, потім Одеське Сергіївське артилерійське училище, після якого прапорщиком потрапив на Південно-Західний фронт. Військову службу продовжив за гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР. 1920 року виїхав до Польщі, а в 1923-му — до Чехословаччини. У Празі закінчив фізико-математичний відділ Українського педаго-

¹² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840. Т. 1. Арк. 119.

¹³ Там само.

¹⁴ Прикметно, що 1944 р. родина Теріних утнідилася у Львові, «у просторій квартирі колишнього ідеолога бандерівського руху»: «Господар утік з фашистами за кордон, кинувши усе своє майно. Він мав шикарну бібліотеку, де були й книги іноземними мовами. На стінах висіла колекція картин [...]. У спальні був шикарний спальний гарнітур з горіхового дерева». Нечувана розкіш для злиднів-«визволителів»! Безліч таких «теріних» отаборилися тоді у Львові. Авторка цитованих спогадів, онука Теріна, підкреслила, що її дід закінчив війну у Празі, мав ордени й медалі від урядів Польщі й Чехословаччини. Було за що! Див.: [28].

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840. Т. 1. Арк. 164.

¹⁶ Там само. Арк. 165 зв.

гічного інституту ім. М. Драгоманова (1928), де й залишився працювати бібліотекарем. Одночасно навчався в Чеській державній однорічній бібліотечній школі, яку закінчив у 1927 р. У 1934 р. перейшов на посаду бібліотекаря-бібліографа Слов'янської бібліотеки Чеського Карлового університету¹⁷. Мав низку наукових публікацій з книгознавства й бібліографії [29; 30].

«Слідство» інкримінувало йому видання і редагування в 1933—1938 рр. у Празі газети «петлюрівського спрямування» — «Український тиждень», а з 1926 р. — приналежність до «антирадянських націоналістичних організацій» («Товариство прихильників української книги», «Республіканський демократичний клуб», Товариство «Музей визвольної боротьби України») та ведення «антирадянської діяльності»¹⁸.

У 1925—1938 рр. П. Зленко дійсно був членом Товариства «Музей визвольної боротьби України», зусиллями якого й був відкритий цей Музей. За його словами, останнім часом головою Товариства був професор Д. Дорошенко, який «перед приходом Червоної армії виїхав у невідомому напрямку»¹⁹.

Уже на першому допиті 7 липня П. Зленко свідчив, що був одноосібним ініціатором заснування, видавцем, редактором і поширювачем газети «Український тиждень». Часопис мав наклад 50—300 примірників і розходився переважно серед української еміграції. Метою видання було поширення інформації про культурне життя української громади. Видавався тижневик до 1938 р., до захоплення нацистами Чехословацької Республіки²⁰.

Попри запевнення підслідного у власній аполітичності, слідство вирішило «дотиснути» його саме публікаціями в цьому часописі. Так, 27 серпня 1945 р. слідчий запропонував з'ясувати зміст його кореспонденцій щодо «заходів уряду СРСР на Україні». Довелось відповідати стримано, але по суті: замітки щодо колективізації, голоду в Україні та ін. були «критичного антирадянського характеру»²¹.

10 вересня підслідному висунули звинувачення за ст. 54-2 та 54-11 КК УРСР за участь в «антирадянських націоналістичних організаціях», а також як видавцю та редактору «білоемігрантської газети “Український тиждень”». П. Зленко себе винним не визнав²², але підтвердив, що до кінця 1920-х рр. поділяв погляди радикал-демократів і був членом «Республікансько-демократичного клубу», лекції й доповіді в якому були «антирадянського спрямування». Також визнав, що часопис «Український тиждень» за його редакцією презентував життя української громади ЧСР незалежно від політичного забарвлення, але вміщував і «матеріали антирадянського характеру з наклепами щодо заходів радянського уряду на Україні (колективізації, голоду та ін.), а також матеріали про діяльність Центральної Ради, Петлюри на Україні»²³.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72358-фп. Арк. 16—16 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 3.

¹⁹ Там само. Арк. 18 зв.

²⁰ Там само. Арк. 17.

²¹ Там само. Арк. 47.

²² Там само. Арк. 59—60.

²³ Там само. Арк. 64.

Редагування «Українського тижня» стало основою обвинувального висновку у «справі» П. Зленка (14 листопада 1945 р.)²⁴. У судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Київської області 3 грудня 1945 р. він пояснював: «Єдине, що було висвітлене на сторінках газети в антирадянському дусі, це питання про голод на Україні. Причому, я повинен сказати, що матеріали з цього питання ми черпали, на жаль, лише з іноземної преси, а тому наші замітки у цій частині мали антирадянський характер, оскільки ми позбавлені були відомостей із радянських джерел і змушені були орієнтуватися на ті дані, що їх надавала з цього питання іноземна преса»²⁵. В останньому слові просив дозволити йому «рештки своїх сил та енергії присвятити допомозі радянському народу у його творчій, відновлювальній праці»²⁶.

Попри особливості «справи», вирок щодо П. Зленка був аналогічний вирокам більшості його колег з «празького етапу» — 10 років таборів²⁷. Військовий трибунал військ НКВС Українського військового округу 18 січня 1946 р. відмовив у задоволенні касаційної скарги засудженого²⁸.

Допити в Києві заарештованих у Празі та репатрійованих українських професорів і політиків мали специфіку, яка відрізняла їх від аналогічних процесів 1930-х рр., обвинувачувальні висновки яких мали традиційне завершення — «Речових доказів немає» або «Речові докази відсутні», адже самообмовляння жертв терору було достатньо. Натомість дехто з «празьких» бранців, усвідомлюючи юридичну нікчемність висунутих репресивним апаратом СРСР / УРСР звинувачень громадянам Чеської Республіки чи особам без підданства, намагався чинити хоча б вербальний опір гебістам. Репресивні органи намагалися надати «слідству» принаймні позірний характер доказовості й обґрунтованості, легітимізуючи його залученням речових доказів — це нагадувало спробу «переграти» події Українських визвольних змагань, довести переможеним їхню «історичну приреченість», а з іншого боку — закономірність звитяжності більшовицького режиму. Удавалося це «слідчим» далеко не завжди.

Повоєнний репресивний апарат скористався підпорядкованістю державних архівів НКВС-МВС УРСР та можливістю оперативно отримувати інформацію про участь тієї чи іншої особи в Українських визвольних змаганнях. Відповідна робота розпочалася ще з червня — липня 1945 р., коли розгорнулася депортація до Києва затриманих за кордоном українських емігрантів.

Так, 31 грудня 1945 р. відповідний запит щодо М. Добриловського до Управління державними архівами НКВС УРСР спрямував начальник Слідчої частини НКДБ УРСР полковник Б. Павловській²⁹. 7 січня 1946 р. начальник відділу використання Управління державними архівами НКВС УРСР старший лейтенант

²⁴ Там само. Арк. 104–106.

²⁵ Там само. Арк. 113 зв.

²⁶ Там само. Арк. 114 зв.

²⁷ Там само. Арк. 115—116 зв.

²⁸ Там само. Арк. 121—121 зв.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72355-фп. Арк. 105.

Андрій Ярошенко доповів, що відомо про М. Добриловського: директор митно-тарифно-трактатного департаменту Міністерства торгівлі та промисловості П. Скоропадського (1918); директор департаменту зовнішньої торгівлі Міністерства народного господарства УНР (1919); голова Торговельно-економічної місії в Польщі (липень 1920 р.); керівник економічної секції делегації УНР на конференції Прибалтійських держав (серпень 1920 р.); доцент, викладач фінансових дисциплін Української господарської академії в Подебрадах (1927—1943) та ін.³⁰

Уточнену інформацію надали Центральний державний історичний архів (далі — ЦДІА) УРСР у Києві й Центральний державний архів Жовтневої революції в Харкові: повідомлялося, що друкуються та будуть надіслані дві фотографії М. Добриловського³¹. З архівно-кримінальної справи М. Добриловського зрозуміло, про які фотографії йшлося: перша (№ 408) була підписана «Сенат Українського технічно-господарського інституту в Подебрадах 1936 р. Нагорі зліва: Л. Фролов, Б. Мартос, М. Добриловський [...]»; інша (№ 411) — «Деканат Економічно-кооперативного факультету УТПГ в Подебрадах. Зліва: секретар лектор Сапільський, декан проф. М. Добриловський, продекан доц. Л. Шрамченко». І посилання на джерело: «Ці фото зняті з книги С. Наріжного “Українська еміграція”, Прага, 1942, с. 129, 130»³². Своєю чергою, директор ЦДІА УРСР В. Стрельський [31] інформував А. Ярошенка щодо наявних у підпорядкованому йому архіві відомостей про М. Добриловського³³.

Утім, «справа» М. Добриловського не була винятком. Енкаведисти-архівісти постачали відповідну інформацію і щодо інших «пражан». Зокрема, 10 січня 1946 р. очільник ЦДІА В. Стрельський підписав архівну довідку про наявність у матеріалах фонду Української народної республіки відомостей щодо міністра праці УНР В. Садовського [19, с. 167].

Під час слідчих дій використовувалася мемуарна література української еміграції: двотомник Д. Дорошенка «Історія України. 1917—1923 рр.» (Ужгород, 1930—1932), його ж «Мої спогади про недавнє минуле. 1914—1920» (Львів, 1923—1924); книга Ісаака Мазепи «Україна в огні і бурі революції» (Прага, 1942); мемуари Миколи Галагана «З моїх споминів» (чотири частини; Львів, 1930) та ін. Так, у «справі» В. Садовського присутня фотокопія зображення «фігуранта» («Валентин Садовський. Генеральний секретар судових справ») з праці Д. Дорошенка «Історія України» [19, с. 162].

Зібрані архівні відомості щодо персональної участі затриманих у державних чи збройних структурах доби Визвольних змагань використовувалися та верифікувалися під час допитів, підсилюючи звинувачувальний характер «слідства». Таке оперативне й науково-технічне опрацювання стало плановим завданням першої повоєнної п'ятирічки для багатьох архівістів УРСР [24, с. 179—219].

³⁰ Там само. Арк. 105—106.

³¹ Там само. Арк. 106.

³² Там само. Арк. 92.

³³ Там само. Арк. 94—95 (Лист В. Стрельського А. Ярошенку від 7 січня 1946 р. № 2-сс).

Невдовзі отримала вже архівне продовження і ситуація з документами Д. Дорошенка, нібито вилученими під час його затримання в Празі. У повідомленні виконувачки обов'язків начальниці відділу використання Архівного управління МВС УРСР В. Коновалової та старшого наукового співробітника В. Скорини від 30 червня 1947 р. директорові ЦДІА УРСР В. Стрельському йшлося: «При цьому направляємо для зберігання в Особливому відділі й розробки документальні матеріали, приналежні колишньому Міністрові закордонних справ гетьманщини, історико-націоналісту Дорошенку» [24, с. 160]. Того ж дня 12 пакетів цих документів отримали в ЦДІА УРСР³⁴.

7 лютого 1946 р. було оголошено про завершення слідства. 11 лютого складено обвинувальний висновок, у якому М. Добриловському інкримінувалися належність до «контрреволюційних урядів», «активна участь у боротьбі проти робітничого класу та революційного руху», «активна антирадянська робота» в еміграції³⁵. 4 березня 1946 р. Військовий трибунал військ НКВС Київської області оголосив вирок — 10 років таборів з конфіскацією усього належного йому майна, але без поразки у правах (не громадянин СРСР)³⁶.

Допити М. Галагана тривали з травня по листопад 1945 р. Слідчих цікавило геть усе: служба в царському війську, участь в Українській революції і «громадянській війні», причини виїзду за кордон, історія українських політичних партій, політична та культурна діяльність еміграції, контакти М. Галагана з МЗС Чехословаччини, зв'язки в Берліні, ставлення до III Райху, персоналії різних осіб та ін.

Наприкінці виснажливого марафону допитів на столі слідчого 2 жовтня 1945 р. з'явилися «речові докази» — мемуари М. Галагана «З моїх споминів». На запитання, чи він є автором цієї книги, підслідний відповів: «Так, я написав пред'явлену книгу “З моїх споминів”. У цій книзі я написав свої спогади з дитячого віку до часу виїзду з міста Будапешта. Я написав цю книгу у чотирьох частинах. Пред'явлена мені книга є третьою частиною»³⁷.

Слідчого зацікавило, як представлені в мемуарах «Велика Жовтнева революція» та поява більшовицького режиму. Відповідь навряд чи втішила гебіста: «Я був проти створення радянського уряду на Україні. Тоді я стояв на платформі створення Української буржуазно-демократичної республіки, оскільки вважав, що на Україні ще не настав час для здійснення соціалістичної революції [...]. Я був проти встановлення диктатури пролетаріату. Тому у своїй книзі “З моїх споминів” я висловився проти створення радянської влади й проти комуністичної партії (більшовиків)»³⁸.

8 квітня 1946 р. Військовий трибунал військ МВС Київської області в закритому судовому засіданні в Києві розглянув справу групи осіб, яким інкримінувалася «антирадянська діяльність» і насамперед приналежність до УНО. За первісним

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 219. Арк. 61.

³⁵ Там само. Арк. 55, 57—59.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72355-фп. Арк. 69—70.

³⁷ Там само. Спр. 69840-фп. Т. 2. Арк. 147; див. також: [32].

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 2. Арк. 148—149.

задумом гебістів, група мала складатися з чотирьох осіб, одначе 2 квітня 1946 р. у лікарні в'язниці № 1 у Києві внаслідок начебто «серцевої декомпенсації» помер Іван Хандрицький. Тепер розглядалася справа трьох осіб: Миколи Галагана, Антона Гальки й Василя Чаплі.

М. Галагану інкримінували «вороже налаштування» до більшовицького режиму й активну боротьбу проти СРСР в еміграції — він очолював «Закордонну групу» УСДРП, а також належав до низки антирадянських організацій, що мали на меті відторгнення України від СРСР та створення «Самостійної буржуазної української держави». З 1939 р. був членом і секретарем Головної управи УНО в Берліні та «підтримував німців у боротьбі проти СРСР», керував видавництвом УНО в Празі, публікував антирадянські статті [18, с. 559—560]³⁹.

Антін Галька в 1918 р. вступив до УГА, боровся з червоним військом, а в еміграції з 1936 р. очолював Центральний союз українських організацій, який також прагнув «відторгнення УРСР» та створення «Самостійної України». З 1941 р. очолював Кураторію УВУ, що готувала «кадри націоналістичного спрямування» для боротьби з СРСР. З травня 1941 р. був членом УНО, нібито співпрацював з німецькою розвідкою [18, с. 560].

Найменші звинувачення висувалися Василю Чаплі: мовляв, у 1939 р. при вступі на службу до УВУ дав підписку на вірність гітлерівському уряду, відтоді став членом Кураторії та професором УВУ, читав лекції «антирадянського спрямування» [18, с. 560].

Усіх трьох трибунал визнав винними й засудив до позбавлення волі терміном на десять років кожного, без конфіскації майна та без обмеження у правах як не громадян СРСР [18, с. 561]. А. Галька та В. Чапля безрезультатно оскаржували вирок, а М. Галаган не подавав касаційної скарги (помер у місцях позбавлення волі 9 листопада 1953 р.⁴⁰).

В. Чапля вдруге апелював до радянської юстиції після смерті Й. Сталіна та вимагав скасування вироку, звільнення, повернення до Праги. 29 липня 1953 р., розглядаючи скаргу, військовий прокурор військ МВС Київської області полковник юстиції А. Благослов дійшов висновку: «Вимога Чаплі щодо передачі його як чехословацького підданого на батьківщину у даний час не може бути дозволена. Після відбуття терміну покарання Чапля, через відповідні інстанції, може порушити клопотання щодо повернення його на батьківщину [...]. Вважав би скаргу Чапля В. П. залишити без задоволення [...]»⁴¹.

6 липня 1955 р. спливав термін покарання Петра Зленка, який утримувався в табірному пункті № 033 Озерного табору (м. Тайшет) в Іркутській області. 15 квітня 1953 р., після смерті Сталіна, він апелював до Верховного суду СРСР: «Як громадянин Чехословацької Республіки я не підлягаю Суду СРСР. Тим не менше був 1945 р. арештований у м. Прага [...], перевезений до Києва й там засуджений»⁴².

³⁹ Там само. Арк. 37.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 413 зв.

⁴¹ Там само. Арк. 386—393.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72358-фп. Арк. 126.

Заявник зазначав, що обшук та арешт відбулися без ордеру, без відома й участі в слідчих діях чехословацьких органів безпеки. «Обвинувачення за п. 11 ст. 54 в участі в українських культурно-наукових та громадських організаціях у Чехословаччині — занадто тенденційне. Організації ці існували легально під контролем органів Міністерства внутрішніх справ ЧСР й не мали антирадянської мети. Як такі, що перебували на території Чехословаччини, підлягали винятково чехословацьким судам», — наголошував П. Зленко. Заявник вимагав: «Прошу звільнити мене з ув'язнення і повернути за місцем проживання до м. Праги»⁴³.

Табірне начальство не мало претензій до скажника, зазначивши у характеристиці, що П. Зленко утримується на табірному пункті № 033, працює в господарській обслузі, за станом здоров'я інвалід, до праці ставиться добре, табірний режим не порушує⁴⁴. Однак вищезгадану заяву Управління Озерного табору зареєструвало чомусь лише через рік і майже два тижні (10—21 травня) протримало в себе, відправивши до Москви, у Верховний суд СРСР лише 31 травня 1954 р. 10 червня 1954 р. заява була зареєстрована у Військовій колегії ВС СРСР⁴⁵. Після відповідної вказівки з Москви, 24 вересня 1954 р. Військовий трибунал Київського військового округу «у зв'язку з надходженням скарги» звернувся до обліково-архівного відділу КДБ УРСР з проханням надіслати архівно-кримінальну справу Петра Андрійовича Зленка⁴⁶.

1 жовтня 1954 р. П. Зленко помер у місцях позбавлення волі. Тиждень по тому, 7 жовтня, заступник начальника обліково-архівного відділу КДБ УРСР підполковник Дарабан надіслав справу до Військового трибуналу Київського військового округу (отримана 11 жовтня)⁴⁷. 4 грудня заступник Київського транспортного прокурора, старший радник юстиції І. Осмак, розглянувши її у порядку нагляду, згадав насамкінець наполягання скажника, що він, громадянин Чехословацької Республіки, не підлягав юрисдикції СРСР, вимагав звільнення і негайного повернення до місця захоплення — Праги. Утім, був ухвалений безапеляційний висновок — підстав для скасування чи перегляду вироку Військового трибуналу військ МВС Київської області від 3 грудня 1945 р. немає⁴⁸. 15 грудня 1954 р. це рішення затвердила Київська обласна комісія з перегляду справ щодо осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються у таборах, колоніях і в'язницях МВС СРСР⁴⁹.

7 березня 1955 р. звільнився з ув'язнення Микола Добриловський, який мешкав у сестри в Переяславі-Хмельницькому та працював у районному відділі народної освіти. Помер 5 вересня 1971 р. [33, с. 32].

1 жовтня 1955 р., після відбуття терміну покарання, був звільнений з Карагандинського табору 76-річний Антін Галька⁵⁰.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. Арк. 125 зв.

⁴⁵ Там само. Арк. 124.

⁴⁶ Там само. Арк. 127.

⁴⁷ Там само. Арк. 128.

⁴⁸ Там само. Арк. 129—131.

⁴⁹ Там само. Арк. 132.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 69840-фп. Т. 1. Арк. 412 зв.

У серпні 1963 р. Прокуратура УРСР припинила наглядове виробництво у справі померлого під час слідства «вороже налаштованого до радянської влади» Івана Петровича Хандрицького за скаргою Міністру внутрішніх справ СРСР його сина, Ігоря Хандрицького, відмовивши заявнику⁵¹.

У квітні 1955 р. Василь Чапля відбув термін покарання в мордовських таборах і повернувся до Праги. 12 грудня 1963 р. він звернувся до Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. Брежнєва, докладно виклавши справу з брутальним захопленням його «СМЕРШ» і безпідставним засудженням. Наприкінці клопотання йшлося: «Звертаюся до Вас, Леонід Ілліч Брежнєв, з гарячим проханням доручити це моє прохання одному з юристів задля перегляду моєї справи й спрямувати з належним висновком до Головної Военної Прокуратури СРСР у Москві або до Прокуратури у м. Київ, *зняти з мене судимість* (курсив в оригіналі — *О. Р.*) й дати мені, 73-річному старика, доказ, що Радянський Союз, що його очолюють Н.С. Хрущов та Л.І. Брежнєв, дистанціюється від методів слідства й вироку іноземним громадянам»⁵².

За вказівкою Л. Брежнєва скаргу В. Чаплі спрямували до Генеральної прокуратури СРСР, де її взяли «на особливий контроль». Леонід Ілліч тоді ще не зажив слави творця «доктрини Брежнєва» — теорії «обмеженого суверенітету» країн соціалістичного табору. На прикладі В. Чаплі та його колег з «празького етапу» зрозуміло, що родоначальником «доктрини Брежнєва» був Й. Сталін.

26 лютого 1964 р. перший заступник Генерального прокурора СРСР А. Мішутін підписав протест (у порядку нагляду) у справі В. Чаплі, зазначивши, що вирок Військового трибуналу військ МВС Київської області стосовно В. Чаплі підлягає скасуванню, оскільки засуджений — виходець з трудової родини, «народився на окупованій Польщею території УРСР», через обставини воєнного часу 1918—1919 рр. опинився у Празі, де навчався та викладав у навчальних закладах Чехословаччини, зокрема, у 1939—1945 рр. торгівельне й вексельне право в УВУ. Наголошувалося, що «немає жодних доказів щодо читання Чаплею лекцій антирадянського спрямування»⁵³. Протест завершувався висновком на користь В. Чаплі: «У справі немає доказів щодо злочинної діяльності Чаплі В.П. проти радянської держави. Враховуючи, до того ж, що він громадянином СРСР не був, мешкав на території Чехословаччини, тому не було підстав для засудження його по даній справі»⁵⁴. Пропонувалося вирок Військового трибуналу військ МВС Київської області від 8 квітня 1946 р. скасувати, а справу щодо Василя Чаплі провадженням припинити за відсутністю складу злочину⁵⁵.

18 березня 1964 р. Президія Київського обласного суду розглянула протест заступника Генерального прокурора СРСР у справі В. Чаплі, констатувавши, що

⁵¹ Там само. Т. 2. Арк. 324—329.

⁵² Там само. Т. 1. Арк. 394—399.

⁵³ Там само. Арк. 403.

⁵⁴ Там само. Арк. 404.

⁵⁵ Там само.

«протест підставний й підлягає до задоволення» (курсив наш — О. Р.). Судді визнали, що Василь Чапля «громадянином СРСР не являвся, проживав на території Чехословачії, тому не було підстав для засудження Чапля по даній справі»⁵⁶. Відтак ухвалили задовольнити протест заступника Генерального прокурора СРСР, а «вирок Военного трибуналу військ МВС Київської області від 8 квітня 1946 р. відносно Чапля Василя Петровича скасувати, а справу відносно нього переведенням закрити за *недоведеністю пред'явленого обвинувачення*»⁵⁷ (курсив наш — О. Р.). Отже, київські судді скоригували протест А. Мішутіна, текстуально його скопіювавши майже цілком: заступник Генпрокурора СРСР пропонував стовідсоткове виправдання («за відсутністю складу злочину»), його київські підлеглі — виправдання часткове («за недоведеністю обвинувачення»). Отже, злочин таки був, але його не довели належним чином. Суддівське недбалство!

В останні роки життя В. Чапля був палким пропагандистом кібернетики, супроводжував професора Норберта Вінера в поїздки по ЧССР. У 1968 р. активно долучився до правозахисного руху. Помер 16 серпня 1977 р.

Микола Галаган був посмертно реабілітований 14 травня 1992 р. Прокуратурою Київської області на підставі ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. «через відсутність сукупності доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення його до відповідальності»⁵⁸. Того ж дня Прокуратура Київської області реабілітувала з аналогічним формулюванням Антона Гальку та Івана Хандрицького⁵⁹.

Також був посмертно реабілітований Петро Зленко. 14 жовтня 1994 р. Прокуратура міста Києва нарешті дійшла висновку, що він підпадає під дію ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. Документ був оформлений недбало: датою арешту було зазначено 17 серпня, а не 6 липня 1945 р., дата звільнення чи смерті не вказана⁶⁰, родичі, мовляв, «не встановлені»⁶¹.

Ще пізніше, 9 листопада 1994 р., прийшла запізнена реабілітація до Миколи Добриловського. Того дня Прокуратура міста Києва визначила, що й він підпа-

⁵⁶ Там само. Арк. 406.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. Арк. 416—416 зв.

⁵⁹ Там само. Арк. 417—418 зв.

⁶⁰ Хоча у справі є довідка облікового відділу МВС України, що ув'язнений помер 1 жовтня 1954 р. у спецтаборі № 7 (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72358-фп. Арк. 134 зв.).

⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72358-фп. Арк. 133—133 зв. Як пригадував колишній прокурорський працівник А. Амонс, у той час реабілітаційні справи роздавали їм ледь не десятками на вихідні, як додаткове навантаження та без оплати, зрозуміло, що бажання щось детально з'ясувати не було, навіть матеріали не завжди прочитувалися до кінця. Щодо «невстановлених родичів» — 7 травня 2024 р. двоюрідний племінник П. Зленка Іван Брезіна писав автору статті: «Шановний пане Рубльов! Дозвольте повідомити вам кілька нових фактів про мого двоюрідного дядька Петра Зленка. У травні 2021 р. ми встановили пам'ятну дошку на будинку, де він жив у Празі, в рамках проекту «Остання адреса» за участю Посла України пана Євгена Перебийніса» (див.: <https://www.myaukrajina.cz/node/1138>).

дає під дію ст. 1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. через «відсутність доказів обґрунтованості притягнення до відповідальності»⁶².

* * *

Для української освіченої верстви, інтелектуальної та політичної еліти Друга світова війна принесла чергові випробування і знову змусила робити важкий вибір: залишатися на своїй землі, в Україні, УРСР, чи виїздити на Захід? Події серпня — вересня 1939 р. змусили вирушити на Захід до 30 тисяч «українських активістів» із західноукраїнських земель, які ось-ось мала «визволити» імперська Москва. Ті ж, хто залишилися, невдовзі зазнали репресій або ж мусили коритись ідеологічному тиску й жорстким нормам радянського повсякдення. Подібне випробування чекало й наприкінці війни, із завершенням окупації нацистської та поверненням окупації СРСР. Особлива напруга відчувалася у Празі, яка в міжвоєнне двадцятиліття стала осередком українського інтелектуального й культурного життя. Частина української громади міста знову обрала шлях еміграції, але більшість залишилася, сподіваючись, що «більшовики змінилися».

«Празька операція» контррозвідки «СМЕРШ» завдала нищівного удару локальній українській еліті: масові арешти й депортації до Москви та Києва, безглузді звинувачення і несправедні вироки, роки поневіряння таборами тоталітарної держави. У 1945 р. органи московської державної безпеки не лише знекровили «українську Прагу», але й укотре здійснили «архівовид», вилучивши «празькі архіви» української еміграції, які упродовж тривалих десятиліть перебували на спеціальному зберіганні.

Особливістю «справ» української еміграційної професури другої половини 1940-х рр. стало надання «слідству» позірному характеру доказовості й обґрунтованості, залучення та використання під час слідчих дій матеріалів державних архівів НКВС УРСР з інформацією про участь «підслідних» в Українських визвольних змаганнях, історико-мемуарної літератури української еміграції. Київське «слідство» у справах празьких бранців було спробою ще раз «переграти» події Українських визвольних змагань, довести переможеним їхню «історичну приреченість» і підкреслити закономірність перемоги радянського режиму.

Реабілітаційні процеси у «справах» празьких арештів 1945 р. тривали майже півстоліття, з 1950-х до 1990-х рр.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Abramov, V. Smersh. Sovetskaya voennaya kontrrazvedka protiv razvedki Tret'ego reykhа. Moscow, 2005 [in Russian].
[Абрамов В. Смерш. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха. Москва, 2005. 576 с.]
2. Sinevirskiy, N. SMERSh: god v stane vrаga. Frankfurt am Main, 1948 [in Russian].

⁶² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 72355-фп. Арк. 88—88 зв.

- [Синевирський Н. СМЕРШ: год в стане врага. Франкфурт-на-Майне: Грани, 1948. 139 с.].
3. Tynchenko, Ya. Ofiterskyi korpus Armii Ukrainiskoi Narodnoi Respubliki (1917—1921). Kyiv, 2007. Kn. 1 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Київ: Темпора, 2007. Кн. 1. 536 с.].
 4. Prokhoda, V. Zapysky nepokirlyvoho. Kn. II. Na chuzhyni: Natsionalno-kulturna diialnist, borotba za isnuvannia y perebuvannia “na dni zhyttia”. Neu-Ulm, 1972 [in Ukrainian].
[Прохода В. Записки непокірливого. Кн. II. На чужині: Національно-культурна діяльність, боротьба за існування й перебування «на дні життя». Новий Ульм: Власним накладом при посередництві тижневика «Українські Вісті», 1972. 367 с.].
 5. Yosypenko, V. Zymovi sutinky chervnevykh dniv: Deiaki podrobytsi perebuvannia Avhustyna Voloshyna u Lefortovo. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. 1994. 1: 140-147 [in Ukrainian].
[Йосипенко В. Зимові сутінки червневих днів: Деякі подробиці перебування Августина Волошина у Лефортово. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1994. Вип. 1. С. 140—147].
 6. Boldyzhar, M. Zakarpattia mizh dvoma svitovymy viinamy. Uzhhorod, 1993 [in Ukrainian].
[Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. 159 с.].
 7. Vehesh, M.M., Turianytsia, V.V. & Chavarha, I.M. Smert prezydenta: [Ostanni dni zhyttia i smert prezydenta Karpatskoi Ukrainy Avhustyna Voloshyna]. Uzhhorod, 1995 [in Ukrainian].
[Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента: [Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина]. Ужгород, 1995. 40 с.].
 8. Vehesh, M. Ostanni dni prezydenta Karpatskoi Ukrainy [A. Voloshyna]. *Suchasnist*. 1997. 7-8: 159-164 [in Ukrainian].
[Вегеш М. Останні дні президента Карпатської України [А. Волошина]. *Сучасність*. 1997. № 7-8. С. 159—164].
 9. Vehesh, M.M., Kliar, M.I., Tarasiuk, V.Yu. & Tokar, M.Yu. (Eds.). Avhustyn Voloshyn: Zhyttia i romysly prezydenta Karpatskoi Ukrainy. Uzhhorod, 2005 [in Ukrainian].
[Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України / Вегеш М.М., Кляр М.І., Тарасюк В.Ю., Токар М.Ю. Ужгород: Карпати, 2005. 461 с.].
 10. Vehesh, M. & Vidnianskyi, S. Avhustyn Voloshyn. Uzhhorod; Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин / 5-те вид., доопрацьоване і змінене. Ужгород; Київ, 2022. 511 с.].
 11. Mukomela, O. Maksym Slavynskiy: Zabuti imena. *Kyivska starovyna*. 1993. 5: 96-102 [in Ukrainian].
[Мукомела О. Максим Славинський: Забуті імена. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 96—102].
 12. Skorulska, R. & Kharchuk, R. Ostannia zirka “Pleiady”: [Pro M. Slavynskoho (1868—1945)]. *Slovo i chas*. 1998. 3: 81-85 [in Ukrainian].
[Скорульська Р., Харчук Р. Остання зірка «Плеяди»: [Про М. Славинського (1868—1945)]. *Слово і час*. 1998. № 3. С. 81—85].
 13. Tynchenko, Ya. Ostannii bii henerala: Protokoly dopytiv Oleksandra Hreкова. *Akademiia*. 1995. 2: 5-35 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Останній бій генерала: Протоколи допитів Олександра Грекова. *Академія*. 1995. Ч. 2. С. 5—35].
 14. Tynchenko, Ya. Heneral Oleksandr Hrekov: viiskova diialnist i dolia. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. 2001. 2: 343-382 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Генерал Олександр Греков: військова діяльність і доля. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. Вип. 2. С. 343—382].

15. Tynchenko, Ya. Arkhivno-kryminalna sprava henerala Armii UNR Volodymyra Sinklera. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. 2017. 2 (48): 259-346 [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Архівно-кримінальна справа генерала Армії УНР Володимира Сінклера. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2017. Вип. 2 (48). С. 259—346].
16. Bilokin, S. Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917—1941 rr.): Dzhereloznavche doslidzhennia. T. 1. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ, 1999. 448 с.].
17. Bilokin, S.I. Dolia chleniv Tsentralnoi Rady. *Smolii, V.A. (Ed.) Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. XIX—XX st. Istorychni narysy*. Kyiv, 2002 [in Ukrainian].
[Білокінь С.І. Доля членів Центральної Ради. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст. Історичні нариси* / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, С.І. Білокінь та ін. Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. С. 525—529].
18. Mykola Halahan. Z moikh spomyniv (1880-ti — 1920 r.): Dokumentalno-khudozhnie vydannia. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Микола Галаган. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.): Документально-художнє видання / Передмова: Т. Осташко, В. Соловйова. Київ: Темпора, 2005. 656 с.].
19. Kohut, A., Podkur, R. Skalskyi, V., Vasylenko, V., Hryhorchuk, N. & Savchenko, N. (Comps.). Hore peremozhenym. Represovani ministry Ukrainskoi revoliutsii. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / упорядники: А. Когут (відп. упор.), Р. Подкур, В. Скальський, В. Василенко, Н. Григорчук, Н. Савченко. Київ, 2018. 240 с.].
20. Prof. Valentyn Sadovskiy: Posmertna zghadka. *Svoboda*. 1948. 3 serpnia. Ch. 178 [in Ukrainian].
[Проф. Валентин Садовський: Посмертна згадка. *Свобода*. 1948. 3 серпня. Ч. 178].
21. Mushynka, M. Muzei vyzvolnoi borotby Ukrainy v Prazi ta dolia yoho fondiv: Istoryko-arkhivni narysy. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси / Держкомархівів України; Асоціація українців Словаччини; НТШ у Словаччині. Київ, 2005. 160 с.].
22. Narizhnyi, S. Ukrainka emigratsiia: Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Ch. 1. Prague, 1942 [in Ukrainian].
[Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с.].
23. Pelenska, O. Ukrainci u Chekhoslovachchyni ta rezhym Stalina. Represii 1945 roku. *Radio Svoboda*. 24.05.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29245913.html> [in Ukrainian].
[Пеленська О. Українці у Чехословаччині та режим Сталіна. Репресії 1945 року. *Radio Svoboda*. 24.05.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29245913.html> (дата звернення: 20.11.2025)].
24. Boriak, T. Dokumentalna spadshchyna ukrainskoi emihratsii v Yevropi: Prazkyi arkhiv (1945—2010). Nizhyn, 2011 [in Ukrainian].
[Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945—2010). Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. 542 с.].
25. Polonska-Vasylenko, N. Spohady. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Полонська-Василенко Н. Спогади / Упорядкування, вступна стаття, покажчик імен В. Шевчука. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2011. 542 с.].
26. Polonska-Vasylenko, N. Storinky spohadiv: Ukrainskiy Vilnyi Universytet. *Ukrainskyi istoryk*. 1965. 3-4 (7-8): 39-47 [in Ukrainian].

- [Полонська-Василенко Н. Сторінки спогадів: Український Вільний Університет. *Український історик*. 1965. Ч. 3-4 (7-8). С. 39—47].
27. Antonovych, K. Perehornuta storinka zhyttia. *Ukrainska literaturna hazeta*. Munich, 1959. Ch. 3: 7 [in Ukrainian].
[Антонович К. Перегорнута сторінка життя. *Українська літературна газета*. Мюнхен, 1959. Ч. 3. С. 7].
28. Oleneva, E. Stalnaya kogorta. Zapiski vnuchki polkovnika KGB [G. Terina]. *Proza*. URL: <https://proza.ru/avtor/elvina1&book=5#5> [in Russian].
[Оленева Э. Стальная когорта. Записки внучки полковника КГБ [Г. Терина]. *Проза*. URL: <https://proza.ru/avtor/elvina1&book=5#5> (дата звернення: 27.05.2015)].
29. Zlenko, P. (Comp.). Bibliografichni pokazhchuk naukovykh prats ukrainskoi emigratsii, 1920—1931. Prague, 1932 [in Ukrainian].
[Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції, 1920—1931 / Другий український науковий з'їзд у Празі; склав П. Зленко. Прага, 1932. 154 с.].
30. Zlenko, P. Ukraini Sichovi Striltsi (Materiialy dlia bibliografichnoho pokazhchyka). Warsaw, 1936 [in Ukrainian].
[Зленко П. Українські Січові Стрільці (Матеріали для бібліографічного покажчика) / Відбитка з «За Державність». Збірник 6, 1936 р. Варшава: Накладом Українського воєнно-історичного товариства, 1936. 37 с.].
31. Smolii, V. (Ed.) Istorychna nauka u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy v osobakh: Entsyklopedychnyi dovidnyk. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник / Редкол.: В. Смолій (гол. ред.) та ін. Київ, 2018. 742 с.].
32. Galagan, M. Z moikh spomyniv. Ch. III: III Viiskovyzyzid — deliegatsiia na Kuban — bilshovytska navala — prykhid Nimtsiv — dyplomatychna misiia v Rumunii. Lviv, 1930 [in Ukrainian].
[Галаган М. З моїх споминів. Ч. III: III Військовий з'їзд — делегація на Кубань — більшовицька навала — прихід Німців — дипломатична місія в Румунії. Львів: Вид. кооператива «Червона Калина», 1930. 174 с.].
33. Posmertni zghadky: Dobrylovskiy Mykola Mytrofanovych. *Novi dni: Universalnyi iliustrovanyi misiachnyk (Toronto)*. 1971. Hruden. Ch. 263 [in Ukrainian].
[Посмертні згадки: Добриловський Микола Митрофанович. *Нові дні: Універсальний ілюстрований місячник (Торонто)*. 1971. Грудень. Ч. 263].

Надійшла / Received 01.02.2026

Oleksandr RUBLOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Corresponding Member of the NAS of Ukraine,

Scientific Secretary of the Institute of History of Ukraine

of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

rublow@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4529-9419>

PRAGUE, MAY 1945, "LIBERATION":

ARRESTS OF UKRAINIAN EMIGRANTS

The goal is to categorize and arrange facts regarding the SMERSH counterintelligence agency's "Prague Operation" within the larger historical framework of geopolitical shifts in post-war Central and Eastern Europe, as well as to examine the features of the "operational and investigative work" and the "material evidence" base. Using both individual and collective "cases," analyse the rehabilitation process for victims of totalitarian terror. **Methodology.** Historical prosopography, comparative analysis, and historical reconstruction methods were applied. **Scientific novelty.** The "liberation" of Prague in May 1945 has been shown to be nothing more than Moscow's regime of control taking the place of Nazi rule. The process for carrying out pre-trial investigations and "operational-investigative measures" in "cases" involving Ukrainian emigrants has been rebuilt. It has been demonstrated that the actions of the Kremlin's special services and their agents in Kyiv damaged the human and intellectual potential of "Ukrainian Prague" and resulted in the confiscation of the local Ukrainian community's archives, which were largely lost but kept off-limits to the scientific community for many years. **Conclusions.** Another test for the Ukrainian intellectual elite in Central and Eastern Europe, particularly in such a centre of Ukrainian cultural life as Czech Prague, at the end of World War II, was the end of the Nazi occupation and the beginning of the Soviet occupation. It is not the first time that part of the Ukrainian community in Prague has chosen to emigrate, but the majority has remained, hoping that "the Bolsheviks have changed." Hopes were in vain. The "Prague Operation" of the "SMERSH" counterintelligence agency dealt a devastating blow to the local Ukrainian elite: mass arrests and deportations, absurd accusations and unjust sentences, and years of camps. The repressive bodies of the USSR tried to give the "cases" of the Ukrainian émigré professorship of the second half of the 1940s a seeming character of proof and validity, using the capabilities of the state archives of the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR to find information about the participation of a certain person in the Ukrainian liberation struggle, as well as the historical and memoir literature of the Ukrainian emigration. Only those who survived and had Czechoslovak citizenship were able to return to Czechoslovakia. The rehabilitation of those repressed during the "Prague Operation" of 1945 continued until the 1990s. The Kremlin's special services not only bled "Ukrainian Prague" but also committed "archivicide" by seizing the "Prague archives" of the Ukrainian emigration.

Keywords: *Prague, Ukrainian emigration, repression, deportations, counterintelligence "SMERSH", Mykola Galagan, Mykola Dobrylovsky, Dmytro Doroshenko, Petro Zlenko, Vasyl Chaplia.*